

Лист

до редакції

Максим Вакуленко

ПРО ПАТРІОТІВ-ФОРМАЛІСТІВ, АВТОРИТЕТ І ПРИНЦИП ЛЕ ШАТЕЛЬЄ – БРАУНА В МОВНІЙ СФЕРІ

Як свідомі громадяни, усі ми чудово розуміємо, наскільки небезпечні для суспільства настрої тих людей, які не шанують нашу державу та мову. Подібні вияви неповаги до титульної нації та її мови важко не помітити, тому принаймні знаємо, проти кого й за що треба боротися. Але існує небезпека і з другого боку – непомітна й ніби несуттєва, іде вона від людей, що начебто кажуть правильні речі, але в кінцевому підсумку це призводить до доволі сумних наслідків. Ідеться про таких, із дозволу сказати, патріотів, які своїми непродуманими словами та вчинками провокують напругу в суспільстві та гальмують розвиток і поширення наукової думки.

Щоб нас часом не звинуватили в недостатньому патріотизмі, дамо коротку довідку. У 1937 р. діда автора цих рядків Тодора Гавриленка репресували за те, що він працював у науковій групі М.Грушевського. Бабусі Євгенії Смолинській як дружині репресованого заборонили наукову діяльність, і її мовознавчі дослідження так і лишилися неопублікованими. А мати – літературний критик за фахом – працювала в одному відділі з Василем Стусом. У “часи застою” автор, тоді учень орденоносної Київської середньої школи №82 ім. Т.Шевченка, свідомо спілкувався лише українською мовою (саме тоді активно нав’язувалась думка, що “ввічлива” людина повинна відповідати тією мовою, якою до неї звертаються, цебто російською), витримуючи натиск класної керівниці, яка вважала це виявом “буржуазного націоналізму”. Тому добре знаємо, що таке справжня любов до Вітчизни і якою ціною вона дається, і не розмінюємось на дешеві гасла, не сприймаючи формального підходу навіть у сфері патріотизму. І вельми критично ставимось до показного, галасливого “українолюбія”, за яким не стоїть праця на користь української держави й науки.

Отож, іще на початку 90-х рр. минулого століття ми активно формували громадську думку: важливо стояти на наукових, а не на політичних засадах. І гучні “патріотичні” слова не замінюють наукового підходу навіть у гуманітарній сфері. Здається, українська інтелігенція це поволі усвідомила. І громадська думка ніби вже й виросла з коротеньких штанців вічно меншенького й вічно ображеного братика. І почали ми нарешті серйозно працювати, орієнтуючись на цінності та критерії світової науки.

Але ж ні. Не далі як у 2006 р. зустрічаємо на ІХ Фулбрайтівській конференції ще одного яскравого представника тієї не надто славної когорти “суперпатріотів”, які, здавалося, зовсім зійшли з наукової орбіти (на навколонукову) ще років зо 12 тому. Таке собі *дежа ву* та *деж антандю* (dej’ entendu). Такі ж самі прогалини у фундаментальній освіті, така ж упевненість у своїй безгрішності, прагнення всіх підлаштувати під свій далеко не зрілий світогляд. Можна було б сприйняти подібне з’явисько як прикру флуктуацію – але це ще доволі молода людина. Певно, хтось дуже “незламний” уперто продовжує кувати мовно-ідеологічні кадри “времён очаковских и покоренья Крыма”. Симптом тривожний.

Отже, штрихи до портрета формального, квасного, містечкового псевдопатріота. Це трапляється практично скрізь, але найчастіше на Західній Україні. Риторика: “кляті москалі нас навчили...”, “кляті москалі не дають...”, “у російській мові ось так, тому нам треба навпаки”. І подібні “вставки” повторюються в кожному реченні – як, даруйте, матюки у не дуже культурних людей. Аргументація: “я правий тільки тому, що дуже великий патріот” (тупання ногами теж вважається доказом); “я (мій керівник) професор, тому слухайтеся”. Сприйнятливість до наукових ідей: шаблонно-нігілістична: якщо ідея не вкладається в його звичні рамки мислення та систему авторитетів, то відкидається. Прагнення: головне – висловити свою думку, щоб усі почули, який він патріот. Особисті якості: як правило, вони нівелюються в людській масі. Узяті окремо

— це можуть бути доволі освічені й розумні люди, але в гурті “однодумців” здоровий глузд чомусь здебільшого відключається і замість групи інтелігентів постає юрба. Найлегше губляться в настроях юрби особисті досягнення в галузі науки.

Цікаво, що постійне скімлення про підступність і зухвальство “старшого брата” любісінько поєднується з ревним бажанням залізи під його ж “затишне” крильце, із ретельним вишукуванням нових поводирів і “старших товаришів”. Чим інакше можна пояснити наполегливе “гекання” та невинувато надмірне вживання активних дієприкметникових форм (із фіналлю “~чий”) — достеменно як у російській мові, а ще застосування в міжнародному спілкуванні англомовної транскрипції (ще старшіший брат!) або зросійщених варіантів типу “Ukraina” замість державної мови, а ще — невинувато вживання чужомовних слів або форм замість власних (“вірний” замість “правильний”, “кращий” замість “найкращий”, “ти не один” замість “ти не сам”, “накачувати” замість “нагнічувати”, “гелікоптер” замість “вертоліт”, “безкоштовний” замість “безплатний”, “помаранчевий” замість “жовтогарячий”, “канадійський” замість “канадський”, “потяг” замість “поїзд”, польський прийменник “до” на місці “в” тощо)?

Окремої уваги потребує тема мовознавчих “авторитетів”. Відомий американський психолог Дейл Карнегі якось напівжартома зауважив, що з трьох речей: хто говорить, як говорить і що говорить, — найменше значення має остання. Додамо: для наших переформально-недозмістовних “патріотів” вирішальне значення має перша — бо дві інші найчастіше ігноруються. А кого, власне, можна вважати беззаперечним авторитетом? Може, сучасних мовознавців чи письменників? Так, у нас багато знаних і кваліфікованих спеціалістів у своїй галузі, але, як впливає з нескінченного серіалу під назвою “Сага про український правопис”, жоден із них не може похвалитися загальнонаціональним визнанням у мовознавчій сфері. Це й не дивно: за часи репресій генофонд України зазнав істотних змін не в кращий бік. Вижили переважно ті, хто не дуже “висовувався” чи зумів пристосуватися. Звідси й таке “мовознавче” тяжіння не до науки, а до політичної боротьби. Дехто ж гайнув за кордон — та хіба можна в чужомовному оточенні зберегти те тонке відчуття мови, яке формується, розвивається й підтримується лише в рідному середовищі? Отже, немає в нас такого сучасника, до якого дослухалися б усі без винятку дійові особи мовознавчої толоки — хоч би як нам цього жадалося...

Може, хоч серед класиків знайдеться такий безумовний авторитет? Скажімо, Шевченко? Але знаємо добре, що в його творах іноді трапляються слова та звороти, що не вкладаються в норми сучасної літературної мови — хоча б “Україна” (із наголосом на “а”). Застерігав від бездумного повторювання таких форм і відомий сучасний мовознавець Святослав Караванський. У його статті “Мовні віруси” читаємо: “Помилковий ужиток Шевченком “чужому навчається” мовознавець Олена Курило розцінює як ляпсус”¹. Покажемо є й сам спосіб критики: навіть маючи потужну наукову платформу, поважний автор не наважився віч-на-віч виступати проти самого Шевченка і скористався авторитетом іншого відомого класика, вдавшись до перефразування його думки.

Подібні зауваження аж ніяк не применшують величі видатного поета, який фактично сформував літературну українську мову. Але мова розвивається, удосконалюється, і далеко не всі колишні форми прийнятні на сьогодні. І такий розвиток мови можливий саме тому, що авторитет наукового аргументу має пріоритет перед авторитетом класика (чи навіть академіка). Принаймні повинен мати. Платон нам друг, але істина дорожча. Не забуваймо про це.

Про невинувату еволюцію мови свідчить і “Російсько-український фразеологічний словник” В.Підмогильного та Є. Плужника². Цінність цієї праці не викликає сумнівів, але й дає матеріал на підтвердження міркувань щодо важливості наукового підходу. Передусім, написане на обкладинці слово “уложили”, яке у 20-ті рр. минулого століття вважалося цілком прийнятним, тепер сприймається як суржик. А на с. 53 російський вираз “в течение” класики переклали або як “протягом” (що є літературною нормою) або “на протязі” — що в сучасні норми аж ніяк не вкладається. І ми могли б застудитися, сидючи на цьому *протязі*, якби не піддавали критичному науковому аналізу таку, здавалося б, авторитетну думку.

Прагнення послатися на авторитет має просте пояснення: у такий спосіб людина запевнює нас, що вона не випадкова в тій чи тій сфері і знайома з висновками попередників. Такий підхід спрямований насамперед на збереження наявного стану речей у певній галузі. Але коли йдеться про розвиток й удосконалення справи — тоді не обійтися без наукового підходу та критичного розгляду того, що є. І тут, як ми бачили, кивання на авторитети може бути гальмівним каменем великого спотикання. Або спотикальним каменем великого гальмування. Адже за фразами про “гавторитетність” часто приховується звичайнісіньке нерозуміння суті справи та небажання мислити самостійно.

¹ Див.: Караванський С. Мовні віруси // Літературна Україна. — 2006. — 27 квіт.

² Підмогильний В., Плужник Є. Російсько-український фразеологічний словник. — К., 1993.

Крім того, людина не може бути однаково авторитетною в усьому. Чемпіон світу з важкої атлетики пастиме задніх на біговій доріжці. Відомий журналіст не обов'язково є видатним діалектологом, а визначний лексикограф далеко не завжди добре знається на фонетиці. І, скажімо, якщо перекладач (хай навіть налаштований дуже патріотично) береться оцінювати системи транслітерації, то треба мати на увазі: він у своїй роботі має справу насамперед зі словами, що належать тій чи тій мові й підлягають її правилам, — а транслітерація стосується слів, які залишаються у сфері дії рідної мови. Тобто це — інша галузь.

Принагідно розберімося, кого ж слід зарахувати, принаймні формально, до спеціалістів із транслітерації. Як відомо, транслітерація — це підрозділ акустичної фонетики. А за міжнародною класифікацією PACS (Physics and Astronomy Classification Scheme), акустична фонетика (її номер 43.70.Hs) — це підрозділ акустики, акустика — підрозділ фізики. Отже, проблеми транслітерації належать насамперед до компетенції фізики (зокрема акустики). І щоб не проскніти все життя на узбіччі світової науки, ці загальноприйняті правила гри треба враховувати. Радянська ж наука, яка була відмежованою від світової залізною завісою, класифікує фонетику як розділ мовознавства. І якщо ми, хай хоч і патріоти, не зовсім відкидаємо традиції радянського мовознавства, то транслітераційні питання слід віднести також до таких філологічних спеціальностей, як фонетика й історична граматика. А якщо говорити не формально, а по суті — фахівцем у певній галузі слід вважати насамперед науковця, який має відповідні публікації в реферованих виданнях, міжнародні гранти, схвалення різноманітних спеціалістів, його праці використовують інші фахівці (усе це критерії ВАК). До речі, саме такі спеціалісти і входять до складу Транслітераційної комісії, складеної з провідних учених Національної академії наук та вищих навчальних закладів України. І не дивно, що ця комісія почала роботу на науковій основі й доволі швидко визначила, яку саме схему слід покласти в основу кирилично-латиничної транслітерації української мови³. На жаль, до остаточного рішення справа досі не дійшла. Певно, таки тиснуть якісь "авторитети"...

А тепер про наслідки діяльності формальних патріотів. У Львові полаяли "клятих москалів" — у Харкові здійснюють галас про федералізацію та автономію. На заході України гарячі голови знову вимагають змінити правопис на свій лад — на сході холодні серця забажали надати російській мові статус державної. Не дивно й цілком передбачувано: і так там не дуже прагнули вчити українську, а тепер, на тлі теперішньої правописної шарпанини, тим більше. У Львові волають про те, що "г" і "h" є завжди і скрізь тотожними, а Міністерство внутрішніх справ затверджує зорієнтований на англійську мову внутрішній стандарт, за яким, зокрема, кириличній літері "г" відповідає "g".

Погляньмо уважніше на ці явища. Суспільство реагує на подразники відповідно до відомого у фізиці принципу Ле Шательє — Брауна: кожна система прагне зменшити вплив зовнішніх чинників, які діють на неї. Існує величезна кількість більш-менш авторитетних особистостей, які діють у суспільстві кожен ніби сам собою, але все це, складене разом й усереднене статистично, підпорядковується об'єктивним законам розвитку суспільства. І, як ми бачили вище, жоден "авторитет" неспроможний скільки-небудь відчутно їх змінити. Просто-таки історичний матеріалізм у дії. І якщо хочемо просуватися вперед, ці закони слід враховувати. Отже, кожна дія викликає протидію. Якщо ця дія емоційна, невірноважена — то й протидія матиме такі самі ознаки. І навпаки: якщо дія базується на глибокому аналізі, серйозному науковому підході — протидія, найвірогідніше, буде такою ж вираженою й толерантною. Отоді й може народитися наукова істина як результат боротьби протилежностей. А якщо аргументи чи вчинки мають під собою солідну наукову основу — такій позиції важко протиставити щось антиукраїнське.

Хтось же має бути мудрішим... Чи принаймні розумнішим. Треба прагнути зрозуміти опонента — хоч би яким він здавався Бармалеем і хоч би як нам кортіло його негайно "ліквідувати як клас". Хоча б для того, щоб у майбутньому не давати зайвих приводів для протидії.

Любимо рідну мову — зробимо так, щоб її полюбили й на сході, і на півдні. І щоб у міжнародному спілкуванні Україна була представлена гідно — державною мовою, а не додатком, скажімо, до англійськомовного "старшого брата". Ці завдання становлять собою внутрішній і зовнішній аспекти *єдиного процесу — функціонування української мови* — і тому вони нерозривні. А для початку треба не на словах, а на ділі пошанувати науку й тих людей, для яких це — справа життя. Хоча би знайти в собі мужність визнати правоту опонента, коли в нього є наукові докази, а у вас їх катма. Отоді ми дійсно будемо щирими патріотами. І авторитетними.

³ Вакуленко М. Наукові засади відтворювання запозичених та іншомовних слів: інваріантна транскрипція і транслітерація // Вісник Книжкової палати. — 1999. — №10. — С. 6-9; №11. — С. 15-18.